

Had het anders gekund? Over het Nederlandse integratiebeleid

Margo Trappenburg¹

1 Inleiding

In 1996 besloot cultureel antropologe Halleh Ghorashi onderzoek te gaan doen naar het lot van migranten in Amerika enerzijds en Nederland anderzijds. Ghorashi zocht in de VS en in Nederland naar vluchtelingvrouwen met een vergelijkbare achtergrond. Al haar respondenten kwamen uit Iran, waren politiek actief geworden tijdens het bewind van de sjah (1953-1979) en gevlucht voor het regime van ayatollah Khomeiny, toen duidelijk werd wat deze van plan was met Iran. Ze waren allemaal hoog opgeleid, tussen de 30 en de 50 jaar oud en ze woonden allemaal tenminste tien jaar in hun nieuwe vaderland. Met de vrouwen in Amerika bleek het veel beter te gaan dan met hun lotgenoten in Nederland. Ze voelden zich meer thuis in hun nieuwe vaderland, idealiseerden hun oude vaderland veel minder en zagen met meer vertrouwen uit naar de toekomst. Ghorashi noemt een aantal verklaringen voor de door haar aangetroffen verschillen. (1) De Iraans-Amerikaanse vrouwen kenden al Engels voor zij emigreerden naar de VS. En dat niet alleen: zij kenden hun nieuwe vaderland ook al uit films, boeken, foto's, kranten en televisiebeelden. In een mondialiserende wereld is het volstrekt onmogelijk om Amerika niet te kennen. De Iraans-Nederlandse vrouwen daarentegen moesten vanaf nul beginnen met de taal en hadden bovendien vrijwel geen beeld van Nederland voordat zij daar terecht kwamen. (2) De Amerikaanse samenleving leek veel meer op Iran dan de Nederlandse. In Amerika bestaat slechts een heel beperkte verzorgingsstaat; het leven is er hard en je moet het er maken op eigen kracht. Als je het in meer of mindere mate gemaakt hebt, dan mag (of moet) je dat ook laten zien. Je mag er trots op zijn dat je je dure spullen kunt veroorloven. Iran is ook geen verzorgingsstaat en men vindt daar dat je het breed moet laten hangen als dat ook maar enigszins kan (je moet "je gezicht rood houden", zoals Ghorashi dat uitdrukt). In Nederland daarentegen worden asielzoekers eerst een jaar of drie uitgeleverd aan de verzorgingsstaat. In die drie jaar mag je bijna niet werken, moet je leven van een (tamelijk royale) aalmoes van de staat en moet je blij zijn met de bescheiden tweedehands meubelen die je worden aangeboden. (3) In Amerika, en in het bijzonder in Californië waar de door Ghorashi onderzochte vrouwen woonden, is het heel normaal om 'oorspronkelijk ergens anders vandaan te komen'. Heel veel Amerikanen komen oorspronkelijk ergens anders vandaan. Dat is daar niet iets waar men zich over verbaast en waar men over begint in oppervlakkige gesprekjes. In Nederland daarentegen geldt het nog steeds als betrekkelijk bijzonder als iemand hier niet oorspronkelijk vandaan komt. Ghorashi's Iraanse respondenten uit Nederland werden tot vervelens toe lastig gevallen met vragen over hun thuisland. Hoe sympathiek en goed bedoeld ook, deze vragen confronteerden hen telkens opnieuw met hun verleden en dwongen hen terug te kijken in plaats van vooruit (Ghorashi 2001).

Ofschoon Ghorashi haar uiterste best doet eerlijk te blijven en menigmaal benadrukt dat niet alles in de VS geweldig is en dat er aan de Nederlandse samenleving ook veel voordelen kleven, overvalt de autochtone Nederlandse lezer van haar boek toch het gevoel dat 'wij het allemaal fout hebben gedaan'. In dit hoofdstuk zal ik proberen na te gaan of dat inderdaad het geval is geweest. Ik zal daartoe de geschiedenis van het Nederlandse minderhedenbeleid schetsen en daarbij de nadruk leggen op keuzemomenten waarop 'we' eventueel iets anders hadden kunnen doen.² Op basis van deze analyse van gemaakte keuzes en keuzemomenten zal ik proberen het Nederlandse immigratie- en integratieregime te typeren.

De eerste vreemde minderheden in Nederland na de Tweede Wereldoorlog waren gerepatrieerde landgenoten uit Nederlands Indië en Molukkers. Het overheidsbeleid ten aanzien van beide groepen was volstrekt tegengesteld. De Indiërs werden geacht zo snel mogelijk op te gaan in de Nederlandse samenleving en werden onderwerp van een “oordeelkundige spreiding over het gehele land” (Puts 1992, p. 89). De Molukkers daarentegen werden juist apart gehuisvest en weggehouden van de arbeidsmarkt, vanuit de veronderstelling dat zij immers terug wilden en zouden gaan naar een aparte staatkundige eenheid in de Indonesische archipel (vgl. Struijs 1998, p. 8; Van Amersfoort 1973, p. 120). Dit expliciete segregatiebeleid werd vanaf 1957 geleidelijk verlaten, maar de Molukkers vormen nog steeds een zeer homogene, min of meer apart wonende etnische groep. Had dit anders gekund en gemoeten? Feit is dat Indonesische Nederlanders doorgaans niet meer als groep worden onderscheiden en volwaardig meedoen aan de Nederlandse gemeenschap (deze conclusie werd al getrokken in 1971, vgl. Verwey Jonker, p. 258), terwijl het met de Molukkers in een aantal opzichten veel minder goed gaat. In 2001 verscheen een onderzoeksrapport van Justus Veenman over het lot van de Molukkers in Nederland, met de veelzeggende ondertitel *Integratie met de rem erop*. Een groot deel van de Molukkers woont nog steeds in afzonderlijke Molukse wijken en is zeer gericht op de eigen gemeenschap. Het overgrote deel van de Molukse jongeren krijgt aan het eind van de basisschool het advies om naar het voorbereidend beroepsonderwijs (VBO, voorheen de LTS en de huishoudschool) te gaan. Deze jongeren zien dit advies over het algemeen als terecht en zoeken niet uit zichzelf naar een hoger schooltype. Het opleidingsniveau van de derde generatie Molukkers blijft nog steeds achter bij dat van autochtone Nederlanders en is zelfs lager dan dat van de tweede generatie, schrijft Veenman. Ook op de arbeidsmarkt valt niet veel positiefs te melden. Weliswaar zijn veel Molukkers na de recessie van de jaren '80, in de loop van de jaren '90, alsnog aan de slag gekomen, maar hun beroepsniveau stelt teleur en velen hebben slechts een tijdelijke baan. Van sociaal-culturele aanpassing aan de dominante normen in Nederland is bij Molukkers ook maar in beperkte mate sprake. Men moet niet heel veel hebben van het individualisme en de ongebreidelde zelfbeschikking in Nederland. En hoewel Molukkers zeker contacten hebben met autochtone Nederlanders (meer bijvoorbeeld dan Turkse en Marokkaanse allochtonen) zijn velen toch sterk gericht op sociale omgang met andere Molukkers. Veenman constateert zelfs een afname van contacten met Nederlanders bij de overgang van de tweede naar de derde generatie.

Ongetwijfeld is de specifieke geschiedenis van de Molukkers mede debet aan de weinig rooskleurige gegevens over het wel en wee van deze bevolkingsgroep in Nederland. Zo constateert Veenman dat zijn onderzoeksgegevens mogelijk gekleurd zijn door de gespannen politieke situatie op de Molukken ten tijde van het onderzoek. Veel respondenten waren teleurgesteld in de terughoudende opstelling van de Nederlandse overheid ten opzichte van de burgeroorlog op de Molukken in 2000 en dit kan hebben doorgeklonken in hun algemene oordelen over autochtone Nederlanders (Veenman 2001). Niettemin kan een vergelijking tussen de toestand van enerzijds de Molukkers die voorwerp waren van eerst een segregatiebeleid en daarna een gemengd segregatie-integratiebeleid en anderzijds de Indonesiërs die zonder al teveel apart beleid werden gespreid over het land en min of meer geassimileerd werden verklaard, eigenlijk alleen maar uitvallen in het voordeel van de laatsten.

De situatie van de twee andere migrantengroepen die Nederland overhield aan zijn periode als koloniale mogendheid houdt het midden tussen die van de geassimileerde Indonesiërs en de Molukkers. De Surinamers kwamen voor het overgrote deel in de loop van de jaren '70,

vooraangaand aan de Surinaamse onafhankelijkheid. Voor velen van hen leek het belangrijkste migratiemotief de onzekerheid over zowel de situatie in Suriname als het Nederlandse beleid ten opzichte van Suriname, na de onafhankelijkheid: “Als we nu niet gaan, komen we er straks misschien nooit meer in!” (Entzinger 1975, p. 328) Zij hadden de pech dat zij arriveerden in een periode waarin het economisch slechter ging en voorlopig slecht zou blijven gaan, waardoor hun inpassing op de arbeidsmarkt aanvankelijk moeizaam verliep (Entzinger 1984). De Nederlandse overheid voerde ten aanzien van de Surinaamse nieuwkomers een spreidingsbeleid (gemeenten werden verplicht om een bepaald percentage woningen voor hen te reserveren (Puts 1992, p. 91)) en een welzijnsbeleid. Categoriale welzijnsinstellingen werden opgericht, met name om behulpzaam te zijn bij de eventuele remigratie naar Suriname (Struijs 1998, p. 10). Dergelijke categoriale welzijnsinstellingen lijken een dubieuze rol te hebben gespeeld in het minderhedenbeleid, niet alleen ten aanzien van Surinamers maar ook ten aanzien van Molukkers. Entzinger beschrijft in zijn proefschrift (1984, p. 92) hoe de Nederlandse overheid in 1977 een nota over Surinamers publiceerde, waarin een assimilationistisch beleid werd aangekondigd. De categoriale welzijnsorganisaties verzetten zich met hand en tand, waarop de nota in 1978 werd bijgesteld. Een zelfde ontwikkeling speelde zich af rond de op assimilatie gerichte nota *De problematiek* uit 1978, gewijd aan de Molukkers. Ook hier werden door het Inspraakorgaan Welzijn Molukkers de scherpe kantjes afgeslepen (Entzinger 1984, p. 91). Entzinger lijkt dit niet alleen te wijten aan de effectieve lobby van de betreffende organisaties of de sensitieve houding van de overheid tegenover hen. Kiezen voor assimilatie betekende ook dat de overheid er voortaan vanuit zou gaan dat de betreffende minderheidsgroep in Nederland zou blijven: “Indien de Nederlandse regering meer dan thans een actieve integratiepolitiek gaat nastreven breekt zij definitief met haar opvatting dat Nederland geen immigratieland is of zou moeten zijn. Het streven naar behoud van de eigen culturele identiteit is in beginsel strijdig met het integratiestreven. Wie zich integreert geeft ipso facto (een deel van) zijn eigen identiteit op.” (1984, p. 88). Hoewel ten aanzien van Surinamers, op aandringen van hun toenmalige welzijnsorganisaties, geen voluit assimilatie-integratie beleid is gevoerd, gelden zij inmiddels toch als een succesvol geïntegreerde minderheidsgroep. Het opleidingsniveau van jongere generaties Surinamers blijft weliswaar achter bij dat van autochtonen, maar is hoger dan dat van hun ouders en hoger dan dat van allochtonen van Turkse en Marokkaanse herkomst (Dagevos 2001, p. 92). Het aantal jongeren dat de school zonder diploma verlaat (drop outs) is relatief laag (Dagevos 2001, p. 101). De arbeidsmarktparticipatie van Surinamers wijkt nauwelijks af van die van autochtonen, Surinaamse vrouwen werken zelfs iets meer dan autochtone vrouwen (Dagevos 2001, p. 105). Surinaamse landgenoten trouwen vaak met autochtone Nederlanders, hebben ook overigens veel contacten met autochtone landgenoten en hun sociaal-culturele opvattingen over man-vrouw verhoudingen en de optimale gezinsgrootte verschillen niet veel van die van autochtone Nederlanders (voor zover ze afwijken is dat in ‘emancipatoire richting’: Surinaamse vrouwen en meisjes hechten sterker aan economische zelfstandigheid dan autochtone vrouwen en meisjes) (Dagevos 2001, hfdst. 2 tm 4)

De laatste categorie allochtonen van koloniale komaf, de Antillianen, vormen een geval apart. Onderzoekers zijn het erover eens dat Antilliaanse rijksgenoten die voor 1980 naar Nederland emigreerden het hier uitstekend doen. Met de groep Antillianen die na 1980 emigreerde is van alles aan de hand. Zij waren veel lager opgeleid dan hun voorgangers die vooral naar Nederland kwamen om daar te werken of een academische studie te volgen. De na 1980 geëmigreerde Antillianen (veelal jongeren met een lage opleiding en alleenstaande moeders met kinderen) probeerden voornamelijk de werkloosheid op Curaçao te ontvluchten en migreerden ook vanwege de aantrekkelijke sociale voorzieningen in Nederland (Van San 1998, p. 56). Antilliaanse jongens uit deze groep zijn vaak betrokken bij criminele

activiteiten. Dit tweeledige beeld maakt het moeilijk uitspraken te doen over eventuele verkeerde keuzen in het integratiebeleid die een en ander in de hand zouden kunnen hebben gewerkt. Soms wordt gesuggereerd dat men zich in Nederland te laat heeft gerealiseerd dat de Antilliaan van na 1980 een andere was dan die van daarvoor. Men zou te weinig aandacht hebben gehad voor de taal- en leerproblemen van latere generaties en de boel te lang op zijn beloop hebben gelaten (Van Hulst 2003, p. 10)

Hadden we iets anders kunnen doen met de Indonesische, de Molukse, de Surinaamse of de Antilliaanse minderheid? Een land dat een koloniale mogendheid is geweest zit nadien tot in lengte van jaren op allerlei manieren vast aan zijn voormalige koloniën. Inwoners van die voormalige koloniën zullen, als zij emigratie uit eigen land overwegen, automatisch het oog laten vallen op hun voormalige moederland. Zij kennen daarvan de geschiedenis, zijn enigszins vertrouwd met de cultuur en beheersen ook vaak de taal. Inwoners en politici in het moederland voelen zich moreel verplicht tegenover voormalige koloniën. Het valt niet goed te bewijzen dat die inwoners er beter aan toe waren geweest als zij nooit waren gekoloniseerd, maar het is makkelijk aan te tonen dat de kolonisatie op zich – gemeten met huidige westerse maatstaven – onrechtmatig was. Doorgaans is er gedurende de kolonisatie sprake geweest van allerlei soorten uitbuiting en ellende. Een beetje fatsoenlijk land zal geen hele drastische stappen ondernemen om immigratie vanuit de voormalige koloniën te stoppen. Niettemin is een restrictieve toelatingsregeling voor Surinamers toch vrij serieus overwogen. Het kabinet Biesheuvel (1971-1973) stelde een speciale commissie-Mok in, die tot taak kreeg een wetsontwerp voor te bereiden met als doel de migratie uit Suriname aan banden te leggen (Biervliet, Bovenkerk en Köbben 1975, p. 338). Het feit dat zo'n regeling in de lucht hing heeft de stroom immigranten uit Suriname naar alle waarschijnlijkheid vergroot. De keuze voor een segregatiebeleid ten aanzien van Molukkers is achteraf gezien betreurenswaardig en heeft een soepele integratie van deze bevolkingsgroep zeker niet bevorderd. Het was denkkelijk beter geweest als de commissie Verwey-Jonker die in 1957 de opdracht kreeg advies uit te brengen over de Molukkers had geadviseerd om de Molukse woonoorden op te doeken en de Molukkers simpelweg te laten opgaan in wijken met autochtone Nederlanders (het was toen immers al volstrekt duidelijk dat terugkeer naar een aparte Molukse republiek er niet meer in zat). In plaats daarvan toonde de commissie zich beducht voor een mogelijk verlies van culturele eigenheid bij de Molukkers en adviseerde zij te komen tot speciale Molukse woonwijken (Van Praag 1975). Dat het aanmerkelijk beter was gegaan zonder speciale woonwijken staat overigens niet vast. Zo kon Veenman op basis van zijn recente data niet bewijzen dat het met Molukkers die thans 'gespreid', temidden van autochtone Nederlanders wonen significant veel beter gaat dan met Molukkers die bij elkaar wonen in aparte wijken. Het is denkbaar dat de langdurige segregatie een stempel heeft gezet op de hele etnische groep, ook op degenen die die segregatie nu metterdaad afwijzen. In elk geval gaat het volgens diverse klassieke indicatoren voor integratie (opleiding, beroepsniveau, contact met autochtonen) beter met de Surinaamse groep, die werd onderworpen aan een spreidingsbeleid, dan met de Molukkers die gesegregeerd zijn blijven wonen. In een recent onderzoeksrapport over de toestand van de Antillianen wordt gesuggereerd dat het voor de na 1980 geëmigreerde Antillianen ook beter geweest was als de overheid een spreidingsbeleid had gevoerd. Zonder zo'n expliciet huisvestingsbeleid waren de Antillianen aangewezen op de verpauperde wijken in grote steden. Waar die worden gesloopt in een proces van stadsvernieuwing lijkt men collectief weg te trekken naar wijken elders, die vervolgens snel veranderen in getto's met veel criminaliteit (Van Hulst 2003, p. 43-44). Van Hulst betoogt daarnaast dat de Nederlandse overheid veel meer had kunnen doen op de Antillen, om de massale migratie van de (terecht) gefrustreerde Curaçaose 'volksklasse' te voorkomen (Van Hulst 2003, p. 24)

Opmerkelijk in de geschiedenis van het integratiebeleid rondom de voormalige koloniën is voorts het patroon dat de Nederlandse regering uit zichzelf leek te kiezen voor een beleid van rechttoe-rechtaan integratie, maar hier door Molukse en Surinaamse zaakwaarnemers-/welzijnsorganisaties vanaf werd gebracht.

3 *Gastarbeiders*

Vanaf 1948 werden gastarbeiders gerecruteerd, aanvankelijk uit Zuid-Europese landen (Spanje, Italië), later uit Turkije en Marokko. De geschiedenis van de gastarbeiders en hun nakomelingen in Nederland bevat meer merkwaardige keuzemomenten dan de geschiedenis van het integratiebeleid rondom Indonesiërs, Molukkers, Surinamers en Antillianen. Het begon allemaal vrij eenvoudig. Werkgevers hadden behoefte aan arbeidskrachten voor ongeschoold werk. Deze arbeidskrachten waren soms niet beschikbaar. Deels omdat veel jonge mannen door de regering waren uitgezonden om Nederlands Indië te verdedigen, deels omdat jonge mensen door de regering waren aangezet tot emigratie naar Canada, de Verenigde Staten en Australië. En men zou ook goed kunnen verdedigen dat de betreffende arbeidskrachten wel degelijk beschikbaar waren, maar niet bereid om een baan aan te nemen tegen het salaris dat de werkgever in zijn hoofd had, aldus de analyse van econoom Lakeman (1999, pp. 29-33). Zouden de werkgevers de lonen hebben opgetrokken, dan zou dit hebben geleid tot tijdsgebreken in bedrijfstakken die nu nog jaren ten onrechte bleven voortbestaan, voegt Lakeman daar nog aan toe.

Het was de bedoeling (zowel van de Nederlandse overheid als van de gerecruteerde gastarbeiders) dat de buitenlandse arbeiders tijdelijk in Nederland zouden blijven, goeddeels op kosten van de werkgever die ook voor huisvesting moest zorgen. Na een of twee jaar, als zij flink wat gespaard hadden, zouden zij terugkeren naar huis. Het wettelijke instrumentarium waarover de overheid beschikte maakte het mogelijk om een verblijf in Nederland ook daadwerkelijk tijdelijk te houden: men had heel wel kunnen besluiten verblijfs- of arbeidsvergunningen niet te verlengen (Entzinger 1984, p. 79). Er werd bovendien serieus nagedacht over manieren om retourmigratie nog aantrekkelijker te maken door het meegeven van een bonus bij vertrek (ibid. p. 87). Waarom heeft men niet eenvoudigweg vastgehouden aan dit oorspronkelijke idee, terwijl toch een en andermaal door de overheid beleden werd dat Nederland geen immigratieland was en dus geen behoefte had aan permanente immigranten? In de literatuur worden een aantal oorzaken genoemd.

- De buitenlanders gingen eenvoudigweg niet terug en wilden ook niet terug, ook al spraken ze soms over terugkeerwensen (Entzinger 1975, p. 332). Dit gaat vermoedelijk op voor buitenlanders die hun gezin hadden laten overkomen, het geldt echter niet voor buitenlanders die alleenstaand waren of hun gezin hadden achtergelaten. Velen van hen keerden in de jaren '60 nog gewoon terug naar hun land van herkomst, precies zoals aanvankelijk de bedoeling was, na afloop van hun contract. Of ze keerden terug als zij hun baan verloren en ze geen aanspraak meer hadden op een WW uitkering (Lakeman 1999, p. 39). Het is niet ondenkbaar dat veel buitenlanders liever een ruimere verlofregeling hadden gezien zodat zij hun gezin enkele maanden per jaar hadden kunnen bezoeken waarna zij dan weer terug zouden keren naar Nederland (TK 1969-1970, 10 504, p. 10) Wellicht zouden zij zich ook beter geholpen hebben gevoeld met een riantere terugkeerregeling dan met de kans om hun gezin te laten overkomen en vervolgens permanent in Nederland te blijven (vgl. Urbanus 1983, p. 13-14.).
- Werkgevers gaven er de voorkeur aan hun inmiddels ingewerkte krachten voor hun bedrijf te behouden. Zij drongen bij de regering aan op maatregelen om dit mogelijk te

maken en pleitten voor ruime mogelijkheden tot gezinshereniging. Zij vonden bovendien dat de overheid werk moest gaan maken van de huisvesting van de buitenlanders, zodat zij zelf van deze kosten verlost zouden worden. De Tweede Kamer toonde tijdens de eerste bespreking van de Nota Buitenlandse werknemers uit 1970 ernstige twijfels bij dit beleid, maar daar werd door de toenmalige regering niet op gereageerd (Lakeman 1999, p. 55-60).

- Er ontstonden in Nederland in de loop van de jaren '60 en '70 vele door de overheid gesubsidieerde stichtingen en organisaties die zich het lot van de gastarbeiders aantrokken en die aandrongen op verruiming van de mogelijkheden tot permanent verblijf en een coulante regeling voor gezinshereniging. “Vooral in de jaren '70 zijn talloze veranderingen in het beleid tot stand gekomen na pressie vanuit die stichtingen en vanuit actiegroepen, waarin (...) autochtone Nederlandse zaakwaarnemers vaak een prominente rol speelden,” zo schrijft Entzinger in 1984 (p. 110).

Hoe dit ook zij, het leidde ertoe dat in de loop van de jaren '70 en '80 een merkwaardig beleid gevoerd werd, waarin gastarbeid mede werd beschouwd als een vorm van ontwikkelingshulp die ten goede moest komen aan het land van herkomst van de gastarbeiders. Zo werd het door velen vreemd gevonden dat de minister van ontwikkelingssamenwerking de Nota buitenlandse werknemers uit 1970 niet mede had ondertekend (vgl. Penninx 1979, p. 122) Het was een beleid waarin de gastarbeiders ruime mogelijkheden werden geboden tot gezinshereniging, maar waarin niettemin rekening werd gehouden met de kans dat zij ook nadien nog zouden willen terugkeren. Het was een tweesporen beleid waarin men de eigen etnisch-culturele identiteit zou kunnen behouden, maar daarnaast ook zou integreren in de Nederlandse samenleving, zodat men in vrijheid zou kunnen kiezen voor blijven of terug gaan (Struijs 1998, p. 20). Pogingen om het beleid wat meer te sturen in de richting van integratie-assimilatie stuitte op veel verzet van de kant van de categoriale welzijnsorganisaties die geld en erkenning vroegen voor de eigen identiteit van de allochtonen. We zien hier hetzelfde patroon opduiken als bij het Suriname beleid, met dien verstande dat eigen organisaties bij Surinamers veelal uit waren op collectieve emancipatie in de Nederlandse samenleving, terwijl het beleven van de eigen identiteit voor de organisaties ten behoeve van gastarbeiders doel op zichzelf leek te zijn (Entzinger 1984, p. 147). Ook vanuit autochtone, confessionele hoek werd sterk de nadruk gelegd op het belang van de eigen levensbeschouwelijke, culturele identiteit van de allochtonen.

De tendens tot gettovorming, al zichtbaar aan het begin van de jaren '70 werd niet bestreden met een duidelijk assimilatie-door-spreidingsbeleid zoals gevoerd was met betrekking tot Surinamers en eerder repatrianten uit Indonesië. Het werd voldoende geacht om de kwaliteit van de huisvesting van buitenlandse werknemers te verbeteren en eventuele discriminatie van woningbouwcorporaties te bestrijden. Pogingen van gemeentelijke overheden om een spreidingsbeleid te voeren werden van hogerhand ontmoedigd (Trappenburg 2003; zie ook Entzinger 1984, p. 124).

3.1 Toenemende problemen

De effecten van dit beleid op de relatie tussen allochtone en autochtone Nederlanders waren niet positief. Tijdens de eerste periode van gastarbeiderwerving waren er zo nu en dan incidenten tussen autochtone Nederlanders en hun nieuwe medelanders, met name vanwege het vermoeden dat de buitenlanders Nederlandse meisjes zouden inpikken of afpakken (Thränhardt, p. 167 e.v.). Over het algemeen waren de verhoudingen echter tamelijk harmonieus. Bovenkerk, Bruin, Brunt en Wouters deden halverwege de jaren '80 etnografisch onderzoek in twee Utrechtse arbeidersbuurten. De Utrechtse buurtbewoners vertelden hoe zij in de jaren '60 en '70 een vrij goed contact hadden gehad met hun allochtone mede-

buurtbewoners. Men had over de gastarbeiders gemoederd (elke wijk of elke straat leek wel te beschikken over een enthousiaste ‘Turkenmoeder’), men had hen de regels van de buurt uitgelegd, men had hen betrokken bij buurtactiviteiten (feesten, barbecues en dergelijke) en men had informele taallessen gegeven. De gastarbeiders hadden zich van hun kant dankbaar getoond en hadden hun best gedaan zich thuis te voelen in Lombok en de betonbuurt. Rond 1980 was dit allemaal veranderd. Veel voormalige gastarbeiders lieten toen hun vrouw en kinderen overkomen, waardoor zij voor sociale contacten niet langer aangewezen waren op hun buurt. In veel gevallen werd het mannelijke gezinshoofd bovendien werkloos of arbeidsongeschikt verklaard. De gastarbeiders waren daardoor, veel meer dan vroeger, zichtbaar aanwezig in hun buurt, waar buurtbewoners – die in de loop van de jaren '80 ook vaak hun baan verloren – alle tijd hadden om zich over hen te verbazen of zich aan hen te ergeren. Met de overkomst van de Turkse en Marokkaanse gezinnen was ook duidelijk geworden wat voor culturele verschillen er bestonden tussen autochtone en allochtone stadsbewoners. Deze hadden vooral betrekking op de verhouding tussen man en vrouw en op de opvoeding van kinderen. Bovenkerk et al. 1985).

Bovenkerk wijst voorts op de dubieuze rol van actiegroepen en welzijnswerkers die zich ontfermden over de allochtone gezinnen, zodat zij ook voor noodzakelijke contacten met de Nederlandse samenleving geen burenhulp meer nodig hadden. Deze observatie over het welzijnswerk wordt in 1979 ook gedaan door Hans Achterhuis, in diens bestseller *De markt van welzijn en geluk*. Hij vertelt daar het verhaal van een groep Turkse gastarbeiders die terecht kwamen in het dorp Axel in Zeeuws Vlaanderen, dat door zijn excentrische ligging aan de alziende ogen van het welzijnswerk was ontsnapt. In Axel verliep de integratie van de gastarbeiders veel beter dan elders, mogelijk door het ontbreken van welzijnswerkers (Achterhuis 1979, p. 105-106).

3.2 Een beleidswijziging?

In 1989 constateerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid dat de werkloosheid onder allochtonen zorgwekkende vormen had aangenomen. Ook over het opleidingsniveau en het percentage drop outs in het voortgezet onderwijs maakte men zich grote zorgen (WRR 1989, hfdst. 4 en 5). Er wordt besloten tot een zakelijker aanpak van de minderheden. Men ging zich richten op het onderwijs, de arbeidsmarkt en de inburgering en men zou zich niet meer zozeer bekommeren om de cultuur en de identiteit van allochtone groepen (Struijs 1998, p. 18). Sinds 1998 worden nieuwkomers onderworpen aan een verplicht inburgeringstraject, waarin zij een cursus Nederlands moeten volgen, zich oriënteren op de Nederlandse samenleving en op de Nederlandse arbeidsmarkt. Kunnen we deze beleidswijziging beschouwen als een keuze voor een andere integratiefilosofie?

In 1998 publiceerde Adrian Favell een interessante studie waarin hij de integratieregimes in Frankrijk en Groot-Brittannië met elkaar vergelijkt. Het Franse regime is republikeins. Franse ingezetenen worden in de publieke sfeer aangesproken als individuen en, zo enigszins mogelijk (Frankrijk heeft een coulant naturalisatieregime) als Franse burgers. Dat betekent dat de openbare ruimte, inclusief het onderwijs, seculier is; daar is geen plaats voor hoofddoekjes of ander religieus vertoon. In Groot-Brittannië daarentegen werd een integratieregime gehanteerd dat Favell karakteriseert als multicultureel-nationalistisch en in hoge mate pragmatisch. In Groot-Brittannië is veel meer ruimte voor etnisch-culturele gemeenschappen. In goed overleg met deze minderheidsgemeenschappen worden vrij veel afwijkende culturele of godsdienstige praktijken getolereerd. Het Nederlandse beleid tot halverwege de jaren '90 lijkt meer op het Britse dan op het Franse beleid. Is de beleidswijziging aan het eind van de jaren '90 te beschouwen als een verschuiving in Franse richting? Dat lijkt maar zeer ten dele het geval. Weliswaar worden allochtonen meer dan vroeger aangesproken als individuen met een eigen verantwoordelijkheid, maar dat neemt niet weg dat de reflexmatige reactie van

Nederlandse politici, na ieder incident waarbij allochtonen betrokken zijn, nog steeds luidt: ‘laat ons contact opnemen met de vertegenwoordigers van de Marokkaanse/Turkse/Antilliaanse gemeenschap in Nederland en hen om opheldering vragen. Laten de leden van die gemeenschap eens orde op zaken stellen in eigen gelederen.’ Het laatste rapport over minderheden van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, verschenen in 2001, bepleit een einde aan het doelgroepenbeleid, maar maakt nadrukkelijk een uitzondering voor de moslim minderheid in Nederland: “subsidie kan worden verstrekt aan religieuze instellingen die door gemeenten als nuttig worden beschouwd.” Heel onrepublikeins voegt de WRR daar nog aan toe dat hierbij, vooral op lokaal niveau, op een pragmatische manier kan worden omgegaan met de scheiding tussen kerk en staat. (WRR 2001, p. 160). De Amsterdamse burgemeester Job Cohen verkondigde in zijn nieuwjaarstoespraak dat de integratie van nieuwe landgenoten in Nederland nog het beste zou kunnen lopen via hun geloof (Cohen 2002). D66 minister van Boxtel besloot dat tijdelijk in Nederland verblijvende imams toch ook een inburgeringstraject moesten volgen. Normaal gesproken geldt de inburgeringseis niet voor tijdelijke migranten, maar gezien het grote maatschappelijke belang van de imams moest voor hen een uitzondering worden gemaakt (TK 1999-2000, 27000 nrs. 1-2.). Integratie lijkt in Nederland nog steeds via de godsdienst en via vertegenwoordigers van allochtone gemeenschappen te verlopen. Van een seculiere publieke ruimte is in Nederland bepaald geen sprake. Het is vaste jurisprudentie van de Commissie Gelijke Behandeling om hoofddoekjes in publieke instituties en publieke functies toelaatbaar te verklaren, tenzij daar heel zwaarwegende argumenten tegen pleiten.³ Daar staat tegenover dat identiteits-gebonden, levensbeschouwelijke instellingen wel een anti-hoofddoekjes beleid mogen voeren, ter bevestiging en bestendiging van hun eigen religieuze overtuiging. Aldus bevinden wij ons in de merkwaardige situatie dat openbare scholen die oprecht gehecht zijn aan gelijke rechten voor man en vrouw geen anti-hoofddoekje beleid mogen voeren, terwijl confessionele scholen die menen dat de God van de bijbel man en vrouw andere functies heeft toebedeeld, hoofddoekjes wel mogen weren uit het klaslokaal (CGB 2003-112). Er is eind jaren '90 een beleidswijziging geweest, maar er is geen sprake geweest van een keuze voor een daadwerkelijk ander, republikeins integratieregime (vgl. ook Koopmans in deze bundel).

4 *Vluchtelingen*

De problemen rond asielmigratie ontstonden pas halverwege de jaren '80. Voor die tijd kende Nederland twee groepen vluchtelingen: vluchtelingen uit het toenmalige Oostblok die er op eigen kracht in slaagden het Westen te bereiken, en zogenaamde ‘uitgenodigde vluchtelingen’. Deze laatste categorie bestond uit mensen die door de hoge commissaris voor de vluchtelingen (UNHCR) reeds als vluchteling waren erkend. Zo nu en dan nam Nederland, op verzoek van de hoge commissaris voor de vluchtelingen, een ‘integreerbaar aantal’ (een quotum) van deze vluchtelingen op: Oegandezen na de staatsgreep van Idi Amin in 1971, Chilenen na de staatsgreep onder leiding van Pinochet in 1973, Koerden die leden onder het regime in Irak in 1980. Zowel de Oostblok vluchtelingen als de uitgenodigde vluchtelingen kregen direct de A-status en konden zich van meet af aan richten op verblijf in hun nieuwe vaderland. Ze werden niet langdurig ondergebracht in kampen, maar waar mogelijk direct gehuisvest in gewone woningen en voorbereid op de arbeidsmarkt (Ten Doesschate 1993). Dat veranderde in de loop van de jaren '80 en '90, toen een massale instroom op gang kwam van spontane asielzoekers, afkomstig uit landen waarvan men het fijne niet wist en nog door niemand als vluchteling erkend. Voor deze mensen moest een intake- en selectieprocedure worden ontwikkeld, die zich zou gaan afspelen in aanmeldcentra, onderzoeks- en

opvangcentra en asielzoekerscentra. Gedurende de tijd waarin de betrokkene in procedure was (en die tijd kon lang duren, omdat de toetsing van het asielverzoek veel tijd in beslag nam en de asielzoeker tegen diverse deelbeslissingen in beroep kon gaan) werd men niet geacht te integreren in de Nederlandse samenleving. Asielzoekercentra stonden vaak ver van de bewoonde wereld (Ter Horst 2001, p. 60). Voor zover men er toch in slaagde contacten op te bouwen met de lokale bevolking raakte men deze weer kwijt als men, eenmaal in het bezit van een verblijfsstatus, verspreid werd over gemeenten in het hele land.

Had dit anders gekund? Van Leeuwen en Vink signaleren in hun bijdrage aan deze bundel dat het asielbeleid van een land heel veel uitmaakt voor de omvang van de instroom. Als een West-Europees land afschrikwekkende maatregelen neemt en een restrictief beleid voert dan ‘werkt dit’. Als de huidige vreemdelingenwet tien jaar eerder was ingevoerd, dan waren er minder asielzoekers naar Nederland gekomen, dan had de procedure niet zo lang hoeven worden en waren asielzoekers veel sneller toegekomen aan het inburgeren in hun nieuwe vaderland. Een nog iets radicalere andere keuze had kunnen zijn: alleen maar uitgenodigde vluchtelingen opvangen, niet meedoen aan het toelaten van individuele asielmigranten. Om dat te kunnen doen had Nederland het Vluchtelingenverdrag van 1957 moeten opzeggen. Het Vluchtelingenverdrag geeft iedereen die zich aan de grens meldt en asiel vraagt immers het recht op een individuele beoordeling van zijn claim.

5 *Het Nederlandse integratieregime*

Hoe kan het Nederlandse minderhedenbeleid worden getypeerd op basis van deze korte schets van de geschiedenis met aandacht voor de cruciale keuzes die werden gemaakt?

Politiek-filosoof Michael Walzer beschrijft in *On Tolerance* vier tolerantie-regimes, vier manieren waarop een politieke gemeenschap om kan gaan met minderheden op haar grondgebied.⁴ In **multinationale imperia** is sprake van een aantal los van elkaar staande culturele subgemeenschappen, die weinig met elkaar te maken hebben en eigenlijk alleen een overkoepelend staatsgezag delen. Dat staatsgezag (denk aan het Romeinse rijk of het Ottomaanse rijk) laat de culturele subgemeenschappen vrij in het regelen van hun eigen zaken. Zij mogen hun eigen wetten, tradities en gewoonten houden zolang zij braaf hun belasting betalen en overige plichten (militaire dienst) vervullen jegens het rijk. In een **pacificatiedemocratie** kunnen ook een aantal culturele of religieuze subgemeenschappen worden aangetroffen, maar deze subgemeenschappen delen een gemeenschappelijk politiek bestel, dat – anders dan de oude imperia – democratisch kan worden genoemd. Nederland in de periode van de verzuiling - tussen 1917 en 1967 - was een typisch voorbeeld van een pacificatiedemocratie. Leden van de protestants-christelijke, de rooms-katholieke en de socialistische zuil leefden grotendeels in eigen kring. Was men protestant, dan bezocht men een school met den bijbel, las men de *Trouw* en de *NCRV gids*, dan was men lid van christelijke vrijetijdsverenigingen (gymnastiekclubs, voetbalverenigingen, zangkoren en wat dies meer zij), dan trouwde men met een geloofsgenoot en stemde men op een christelijke politieke partij. Was men katholiek of socialist, dan gold naar analogie in grote lijnen hetzelfde. De democratisch gekozen politieke elites van de verschillende zuilen namen politieke beslissingen die voor hun achterbannen acceptabel waren.

In het derde tolerantierégime, de **natiestaat**, bestaat een ‘dikke’ gedeelde cultuur. Burgers delen een geschiedenis, voelen zich verbonden met elkaar en zijn bereid die verbondenheid vorm te geven in sociale voorzieningen en een verzorgingsstaat.

In het vierde tolerantierégime, de **immigrantensamenleving** bestaat een dunne gedeelde cultuur. Men deelt minder met elkaar, men eist minder van elkaar, maar men kan bij gevolg ook minder van elkaar verwachten. Een immigrantensamenleving kent over het algemeen minder sociale voorzieningen en een kleinere verzorgingsstaat.

In de afgelopen vijftig jaar werd Nederland van een pacificatiedemocratie een natiestaat. Opeenvolgende kabinetten en bewindspersonen hebben een en andermaal betoogd dat Nederland geen immigrantensamenleving was en zijn daarvoor op de vingers getikt door wetenschappers die dan aantoonde dat Nederland meer immigranten ontving dan emigranten liet gaan en dat dit betekende dat Nederland een immigratieland was, of men dit nu leuk vond of niet. Op basis van Walzers definitie is Nederland echter nooit een immigratieland geworden. Een immigrantensamenleving doet zijn best om de instroom van immigranten te *sturen*, niet slechts te beperken. Men wil kundige vaklieden waar men wat aan heeft, men voert beleid in andere landen om ervoor te zorgen dat niet tal van economisch onbruikbare lieden hun spullen pakken om zich te melden aan de grenzen van het immigratieland. Als men verwanten van reeds toegelaten immigranten toestaat ook te immigreren, dan is dat niet louter uit meegevoel met familieleden die elkaar niet kunnen missen, dan is dat ook opdat reeds toegelaten migranten hun nieuw binnen gekomen familieleden zullen onderhouden, zodat zij niet afhankelijk worden van de staat (vgl. Van het Loo et al. 2001). Zo heeft Nederland nooit nagedacht over zijn immigranten. De enige groep immigranten waar men in Nederland een beetje immigratieland-achtig mee omgesprongen is waren de gastarbeiders en zij werden nadrukkelijk uitgenodigd voor een tijdelijk verblijf. Nederland heeft een natiestaat-regime, net als andere West-Europese landen. Daarmee is direct een deelantwoord gegeven op de vraag die werd opgeworpen aan het begin van dit hoofdstuk: had het anders gekund? Ja, het had wel anders gekund, maar binnen de context van een natiestaat regime ook weer niet zo heel veel anders. Ruud Koopmans en Paul Statham redigeerden een bundel vol stukken waarin het integratiebeleid in twee of meer West-Europese landen werd vergeleken. In die stukken worden een aantal opvallende verschilpunten gesignaleerd maar de overheersende indruk die de lezer overhoudt aan dat boek is dat er geen succesverhalen bestaan. In sommige natiestaten gaan sommige dingen iets beter, andere scores weer iets hoger in andere opzichten, maar helemaal goed gaat het nergens. In zijn bijdrage aan deze bundel concludeert Koopmans dat het zowel in Duitsland als in Groot-Brittannië beter gaat met de integratie dan in Nederland, terwijl deze twee landen toch een heel verschillend integratiebeleid hebben gevoerd. Dat leidt voor Koopmans tot de niet onredelijke conclusie dat Nederland het in elk geval fout heeft gedaan, maar hoe het dan wel had moeten staan daarmee nog helemaal niet vast.

Op basis van Walzers typologie kan echter wel iets worden gezegd over de te verwachten ontvangst van nieuwkomers binnen een natiestaat regime. Van een natiestaat zou je verwachten dat binnengekomen nieuwkomers een uitvoerig inburgeringstraject moeten doorlopen alvorens mee te kunnen doen in de dikke publieke cultuur van hun nieuwe politieke gemeenschap. Men zou de taal moeten leren en op de hoogte moeten raken van de normen, waarden en gewoonten van de natiestaat. Een spreidingsbeleid zou goed hebben kunnen aansluiten op een dergelijk inburgeringstraject; migranten moeten immers integreren in een autochtone gemeenschap en waar deze ontbreekt kan er niet worden geïntegreerd. In de loop der jaren zijn inderdaad enkele migrantengroepen verspreid en/of onderworpen aan een inburgeringstraject (de Indonesische repatrianten, Surinamers, toegelaten en uitgenodigde vluchtelingen met een A-status voor de jaren '80) maar veel andere groepen werden niet op die manier behandeld. Verplichte inburgeringscontracten en inburgeringscursussen werden pas ingevoerd in 1998. Waarom is er zo weinig gekozen voor een bij een natiestaat passend integratie/assimilatiebeleid? Een aantal verklaringen dringen zich op.

1. De Nederlandse overheid heeft langdurig aangenomen dat veel migranten (Molukkers, gastarbeiders, asielzoekers zonder A-status) naar hun land van herkomst zouden (willen) terugkeren. Veel migranten hebben dat zelf ook vaak en langdurig beweerd. Om te kunnen terugkeren naar de eigen natiestaat (het is eigen aan een natiestaat

regime om andere landen te beschouwen als andere natiestaten met een andere cultuur en een andere taal) moesten migranten niet teveel vervreemden van de eigen wortels. En dus was er ‘integratie met behoud van identiteit’ en ‘onderwijs in eigen taal en cultuur’ en categoriaal welzijnswerk om te voorzien in de noden en behoeften van etnisch-culturele subgroepen.⁵ Wetenschappers wezen er weliswaar op dat veel migranten nooit terug zouden gaan naar hun oude vaderland en dat echte integratie dus geboden was, maar dat inzicht heeft men in beleidskringen pas laat overgenomen. Ironisch genoeg roepen migratiedeskundigen nu juist weer dat veel migranten niet gewoon zullen blijven in Nederland, dat zij – integendeel - lid zullen worden van een transnationale gemeenschappen en heen en weer gaan pendelen tussen het westen en hun land van herkomst (vgl. bv. Snel en Engbersen 2002, WRR 2001, p. 46).

2. Vermoedelijk is het eigen aan inwoners van kleine landen om er begrip voor te hebben dat nieuwkomers hun taal niet beheersen en ook niet direct moeite willen doen om die te gaan leren. De Noorse antropologe Unni Wikan beschrijft in haar boek over het Scandinavische integratiebeleid dat ook het leren van Deens, Noors of Zweeds jarenlang beschouwd is als een zeer zware eis die aan migranten niet zomaar kon worden opgelegd (Wikan 2002). Nieuwkomers vragen om Engels te (leren) spreken heeft altijd zin, ook al gaan zij terug naar hun oude vaderland of vestigen zij zich nog weer heel ergens anders. Noors of Nederlands leren is een heel ander soort investering, die je van migranten pas mag verlangen als zij echt mogen blijven.⁶
3. De meest in het oog springende karaktertrek van West-Europese natiestaten is hun verzorgingsstaat. Socialiseren van nieuwkomers betekende dus ook: hen laten meedelen in de zegeningen van de verzorgingsstaat. Een bestaan als uitkeringsgerechtigde is echter geen optimaal integratietraject in een nieuwe samenleving. Men mist autochtone contacten op het werk, men heeft niet de kans op zoiets als een *American dream* (van allochtone krantenjongen tot miljonair) te realiseren en men raakt daardoor mogelijk teveel gericht op het eigen gezin en de eigen etnisch-culturele gemeenschap.
4. Wat geldt voor de verzorgingsstaat geldt in een aantal opzichten ook voor de rechten en regels van de liberale democratie. Dit zijn bij uitstek wezenlijke kenmerken van West-Europese natiestaten die men nieuwkomers metterdaad wil ‘voorleven’, maar die niettemin belemmerend kunnen werken in een socialisatieproces. De vrijheid van godsdienst schrijft voor dat de overheid zich in beginsel niet bemoeit met preken van dominees en datzelfde geldt dan voor preken van de imam. De vestigingsvrijheid belemmert een adequaat spreidingsbeleid. De vrijheid van onderwijs maakt het mogelijk dat ouders kiezen voor witte of zwarte scholen terwijl een gemengde, lichtgrijze school, als instrument van socialisatie waarschijnlijk veel beter is. De vrijheid om zelf een partner te kiezen maakt het mogelijk dat allochtone ouders hun kinderen koppelen aan verwanten of streekgenoten uit hun land van herkomst, terwijl een huwelijk met een autochtone of allochtone Nederlander veel beter zou zijn voor de integratie van toekomstige kinderen.
5. Ten slotte is er de erfenis van de pacificatiedemocratie. Een land dat lang een dergelijk regime heeft gekend zal vrij snel geneigd zijn om minderheden met een andere cultuur en/of een andere godsdienst eigen levensbeschouwelijke organisaties te gunnen, deels op kosten van de staat, zoals de vroegere zuilen die ook hadden.

Kort en goed zouden we het Nederlandse integratieregime als volgt kunnen typeren. Het was – in de zin van Michael Walzer - een natiestaat regime waarin men zich primair voorstelde dat inwoners van andere natiestaten op een goed moment naar huis zouden gaan en daar ook toe in staat zouden moeten zijn. Het was een natiestaat regime in een klein taalgebied, met de

bijbehorende gedachte dat van de meeste buitenlanders met goed fatsoen niet kan worden verlangd dat zij zich de taal van het land eigen maken. De belangrijkste kenmerken van deze natiestaat – de liberale democratie en de verzorgingsstaat – werden voorgeleefd en op nieuwkomers van toepassing verklaard, terwijl dit voor hun integratie nadelig zou kunnen uitpakken. En ten slotte was het een natiestaat regime met een jarenlange geschiedenis van een pacificatiedemocratie, in een tijd waarin het voortbestaan van natiestaten in deze vorm door vooraanstaande intellectuelen veelvuldig in twijfel werd getrokken, vanwege de voortgaande mondialisering, het toenemend belang van de Europese Unie en onze internationale verplichtingen. Wie zich concentreerde op het heden zag een verzorgingsstaat en een liberale democratie waarin nieuwkomers zouden moeten worden gesocialiseerd met alle problemen van dien. Wie verder keek dan zijn neus lang was zag een verzuild verleden waarin groepen zich omhoog werkten via mechanismen als ‘sovereiniteit in eigen kring’ of een toekomst waarin men dat hele idee van een natiestaat met een collectieve identiteit misschien wel zou moeten laten varen. Dat er in zo’n situatie geen optimaal integratieregime tot stand komt is eigenlijk geen wonder.

Noten

¹ Met dank aan Maarten Vink voor nuttig commentaar op een eerdere versie van dit hoofdstuk.

² Uiteraard kan binnen het bestek van een hoofdstuk maar een heel beperkte geschiedenis van het minderhedenbeleid worden geschetst. Deze impressie van de geschiedenis berust bovendien voor het grootste deel op secundaire literatuur.

³ Vergelijk de uitspraken op de website van de Commissie (www.cgb.nl): 1995-3, 1996-16, 1996-85, 1997-14, 1997-16, 1998-121, 1999-6, 1999-18, 2000-63, 2001-14, 2001-79, 2001-96, 2002-125.

⁴ Eigenlijk onderscheidt Walzer vijf verschillende tolerantie-regimes, maar het vijfde – “international society” is alleen voor ‘buitenlands gebruik’. De typologie van Walzer werd eerder gebruikt door Bovens (2003).

⁵ Er is in dit hoofdstuk verschillende keren geconstateerd dat (categorale) welzijnswerkers vermoedelijk een remmende invloed hebben gehad op de integratie van hun cliënten.

⁶ Koopmans constateert in zijn bijdrage aan deze bundel dat het Engelse integratiebeleid veel beter heeft gewerkt dan het Nederlandse, ofschoon het Britse en het Nederlandse beleid aan elkaar verwant zijn. Mogelijk is hier het simpele voordeel van de Engelse taal een deel van de verklaring van het Britse succes.

Literatuur

Achterhuis, H. (1979), *De markt van welzijn en geluk. Een kritiek van de andragogie*, Ambo, Baarn.

Amersfoort, J.M.M. van (1973), ‘De Surinamers’, in: Verwey-Jonker, H. (red.), *Allochtonen in Nederland*, Staatsuitgeverij, Den Haag, pp. 145-177.

Biervliet, W.E., F. Bovenkerk en A.J.F. Köbben (1975), ‘Surinaamse immigratie: overheidsbeleid en de rol van het sociale onderzoek’, *Beleid & Maatschappij* 1975/12, pp. 337-341.

Bovenkerk F., K. Bruin, L. Brunt en H. Wouters (1985), *Vreemd volk, gemengde gevoelens. Etnische verhoudingen in een grote stad*, Boom, Meppel/Amsterdam.

Bovens, M. (2003), ‘Cultuur als verweer’, in: F. Bovenkerk, M. Komen en Y. Yeşilgöz (red.), *Multiculturaliteit in de strafrechtspleging*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag, pp. 137-150.

Cohen, J. nieuwjaarstoespraak, gepubliceerd in: *NRC Handelsblad*, 4-1-2002.

-
- Dagevos, J. (2001), *Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*, WRR werkdocument, Den Haag.
- Doesschate, JW ten (1993), *Asielbeleid en belangen. Het Nederlandse toelatingsbeleid ten aanzien van vluchtelingen in de jaren 1968-1982*, diss. KUN, Verloren, Hilversum.
- Entzinger, H.B. (1975), 'Nederland immigratieland?', *Beleid & Maatschappij* 1975/12, pp. 326-336.
- Entzinger, H.B. (1984), *Het minderhedenbeleid. Dilemma's voor de overheid en zes andere immigratielanden in Europa*, diss. RUL, Boom, Meppel/Amsterdam.
- Favell, A. (1998), *Philosophies of Integration. Immigration and the Idea of Citizenship in France and Britain*, MacMillan, Houndmills.
- Ghorashi, H. (2001), *Ways to survive, battles to win. Iranian women exiles in the Netherlands and the US*, diss. KUN.
- Horst, H. van der (2001), *Asielzoekers en asielbeleid in Nederland. Conflicterende discoursen van natiestaat, verzorgingsstaat en mensenrechten*, DUP Satellite, Delft.
- Hulst, H. van (2003), *Geen snelle recepten. Gezichtspunten en bouwstenen voor een andere aanpak van Antilliaanse jongeren*, Aksant, Amsterdam.
- Lakeman, P. (1999), *Binnen zonder kloppen. Nederlandse immigratiepolitiek en de economische gevolgen*, Meulenhoff, Amsterdam.
- Loo, M. van het, et al. (2001), *A comparison of American and Dutch Immigration and Integration Experiences*, WRR werkdocument W 120, SDU, Den Haag.
- Nota Buitenlandse werknemers, TK 1969-1970 10504, nr. 2 en nr. 4.
- Penninx, R. (1979), *Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid?*, WRR voorstudie, SDU, Den Haag.
- Praag, C.S. van (1975), 'Molukse jongeren in botsing met de Nederlandse maatschappij; de gevolgen van een beleid', *Beleid & Maatschappij* 1975/12, pp. 342-348.
- Puts, J.H.L. (1992), 'Een oordeelkundige spreiding over het gehele land. Rijksbeleid ten aanzien van gemeenten bij de huisvesting van migranten', *Beleid & Maatschappij* 1992/2, pp. 87-95.
- San, M. van (1998), *Stelen & steken. Delinquent gedrag van Curacaose jongens in Nederland*, diss. UvA, Het Spinhuis, Amsterdam.
- Snel, E. en G. Engbersen, 'Op weg naar transnationaal burgerschap. De schuivende panelen van internationale migratie', in: F. Becker et al. (red.), *Transnationaal Nederland. Het drieëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Wiardi Beckman Stichting/Arbeiderspers, Amsterdam 2002, pp. 23-48.
- Struijs, A. (1998), *Minderhedenbeleid en moraal. Erkenning van culturele identiteit in het perspectief van de liberale moraal*, diss. VU, Van Gorcum Assen.
- Thränhardt, D., 'Conflict, consensus and policy outcomes: immigration and integration in Germany and the Netherlands', in: Koopmans, R. en P. Statham (eds.), *Challenging immigration and ethnic relations politics. Comparative European perspectives*, Oxford UP, Oxford, pp. 162-186.
- Trappenburg, M. (2003), 'Argumenten voor een spreidingsbeleid', *Socialisme & Democratie*, jrg. 60, nr. 1-2, pp. 39-46.
- Urbanus, R. (1983), *Reacties op de ontwerp minderhedennota*, COMT, Leiden.
- Veenman, J. (2001), *Molukse jongeren in Nederland. Integratie met de rem erop*, Van Gorcum, Assen.
- Verwey-Jonker, H. (1971), 'Enkele conclusies', in: Verwey-Jonker, H. (red.), *Allochtonen in Nederland*, Staatsuitgeverij, Den Haag, pp. 258-263.
- Walzer, M. (1997), *On Toleration*, Yale UP, New Haven.
- WRR (1989), *Allochtonenbeleid*, SDU, Den Haag.

WRR (2001), *Nederland als immigratiesamenleving*, SDU, Den Haag.